

Pora pastabų jaunos mūsų istorikos tema

Edvardas Gudavičius

Šiomet buvo baigta leisti *Visuotinė lietuvių enciklopedija*. Esu dėkingas Reginai Jasiulevičienei už neilgą, bet informatyvų straipsnį „istorija“, leidžiantį pasakyti, kad reikia aiškiai skirti *istoriją* nuo *proistorės*. Po Johano Huizingos, Analų ir Bylefeldo mokyklų visuomenės psichologija tapo abėcėline nuostata. Kilusi iš gyvūnijos, žmonija yra pavaldī gamtos dėsniams, tačiau ji jau nėra gyvūnijos dalis ir istorija turi parodyti specifinius žmonijos raidos dėsnius. Čia jau lemia ne naujų faktų ar įvykių atradimas, o nauji akcentai seniai žinomuose ikimoksliniuose ir moksliniuose naratyvuose. Jasiulevičienės akcentas ne tik atskiria dvi sąvokas, bet ir bendra žodžio šaknimi jas susieja. Kalbant apie gyvūniją, negalima nekalbėti apie kovą dėl būvio (egzistavimo). Kalbant apie žmoniją, šiandien reikia kalbėti apie gyvenimo būdą. Kokia šių reiškinų sąsaja ir skirtis?

Galima žmogų pavadinti mąstančiu gyvūnu, gyvūno nepavadinsi nei mąstančiu, nei nemąstančiu žmogumi. Vadinasi, gyvenimas yra būvis (egzistavimas) mąstant. Žmogus dirba mąstydamas, gyvūnas dirba tik kaip žmogaus padargas (bičių ar skruzdžių darbo elementai nekeičia esmės). Klausimas apie mąstymo ir darbo pirmumą, manyčiau, prilygsta klausimui apie vištą ir kiaušinį. Kiek metų prireikė, kad iš atsistojusio ant užpakalinių kojų primato išaugtų *homo sapiens*, – ne istorikų reikalas. Tačiau kada laiką skaičiuoti imame ne eromis, o tūkstantmečiais ir tą skaičiavimą lemia akmeniniai darbo padargai, o ne nutvertas akmuo ar pagaly, istorijos mokslas tai nurodo kaip kokybiško žmogaus poveikio gamtai pradžia. Dirbančio ir mąstančio žmogaus. Daugelio kartų perrinkti grūdai, suberti į duobes ar maišus, ir suvartytos į aptvarus vaikščančios mėsos ar pieno atsargos leido galvoti ne apie rytojaus dieną, o apie kokį pusmetį. Šie pasiekimai, dažniausiai įvardijami kaip neolito revoliucija, ne tik priešistorėi, bet ir istorijai laikytini žmonijos ir gyvūnijos, gyvavimo ir gyvenimo būdų virkštelės nutraukimu. Darbas čia tarė savo istorinį žodį.

Nepasakiau nieko naujo, gal kai kur tai padariau ir netiksliai. Tai ne istorikų tematika. Bet man reikės sudėti akcentus, kai kur išeinančius iš istorijos mokslo ribų. Marcas Blochas ar Georges'as DUBY kalba apie riterių gyvenimo būdą, užsimindami apie juos kaip apie fiziškai išlavėjusius gyvūnus. Gyvenimas nepašalina gyvavimo, o tik atsirado greta jo, kaip žmogus atsirado greta gyvūnijos, nes abu šie reiškiniai pavaldūs kovos dėl būvio dėsniai. *Omnia mutantur* ir santykis tarp gyvenimo bei gyvavimo būdų keičiasi gyvenimo būdo naudai, ką galima pavadinti žmoniškėjimu ar žmogėjimu. Darbas ir mąstymas yra

šito proceso varikliai. Nepamirština, kad jie panaudojami ir žmogaus gyvavimo būde, nes negaliu pasakyti, kada pastarasis išnyks (žmogus yra mąstantis gyvūnas). Darbas atsitiktinį laimikį pavertė gaminamu produktu. Gamyba užtikrino gyvenimo būdo pranašumą prieš gyvavimo būdą, bet santykinis perteklius (atsargų atsiradimo faktas) greita naudojimo (būtino gyvybei palaikyti sunaudojimo) atnešė vartojimą (tikslingą naudojimą ir jo galimybę), kas lėmė skirtingų gyvenimo (ne vien išgyvenimo) interesų atsiradimą.

Gyvūnų banda virto žmonių bendrija. Kuo labiau plėtėsi gamyba, tuo pastovesni darėsi šitie junginiai. Jėga, laimikio dalis ir jas keičiantys galia, produkto skirstymas buvo grupę vienijančių ryšių pavidas. Pirmoji pora formavo gyvūnų bandą, antroji – žmonių bendruomenę. Rašytiniai šaltiniai (kalbame apie seniausių civilizacijų laikus) užčiuopia erdvės ir / ar chronologijos kaimynystės priešistorės visuomenės, kurios apibendrintai apibūdinamos genties sąvoka. Kova dėl būvio genties viduje reiškiasi per galią ir produkto skirstymą, išorėje – per jėgą ir laimikį. Galų ir germanų genčių tarpusavio santykius Cezaris ar Tacitas apibūdina kaip visų kovą prieš visus.

Produkto skirstymo tęstinumas leido atsirasti tęstinėms jo sankaupoms, kas lėmė turto atsiradimą. Lyčių santykių ankstyvoji raida – priešistorės reikalas. Gentyje paprastai matome brandžias ar yrančias gimines, atsirandančias patronimijas. Šį procesą skatino turto atsiradimas. Kaip klostėsi pirmasis (žemdirbystės ir gyvulininkystės) bei antrasis (amato ir prekybos išsiskyrimo) darbo pasidalijimas, nagrinėja priešistorė. Istorijai svarbu pažymėti, kad gentyje šie procesai jau yra įvykę, transporto priemonės (vežimai ir valtyys) įsisavintos. Ekonominė nelygybė lėmė galią ir turtą turinčių gyvenimo persvarą prieš gyvavimą ir priešingą santykį jų neturinčių buityje. Genties vidaus santykiams būdingas elito – gyvenimo būdą užsitikrinusios terpsės – išsiskyrimas. Išorėje gentys santykiavo gyvavimo lygiu, nugalėtų genčių belaisvius paversdavo savo vergais, kas leido nedirbti ir lavintis valdyti ginklą. Klasikinis genties gyvenimo būdo tvarkysenos modelis – Dekalogas.

Čia priėjau prie valstybės slenksčio, o tai yra vėl ta pati kalba apie rašytinius šaltinius (neprieštarauju populiariai tezei, kad valstybę parodo trys dalykai – teritorija, architektūra, raštas). Valstybė žmonių bendriją paverčia politiškai organizuota visuomene, įprastinį sambūvį – aiškiai suvokiama visuomenine santvarka, tradicijų nusakomus papročius – visiems privalomomis nuostatomis, didžiausią buitiskai besireiškiančią galią – politinę valdžią. Visuomenė gyvena žmogiškai. Marksizmas tokią visuomenę skirsto į produktą gaminančią daugumą ir jo negaminančią, bet didžiąją jo dalį pasisavinančią išnaudotojų mažumą. Arnoldas J. Toynbee'is čia mato valdančiąją mažumą ir dirbančiąją daugumą. Abu pasisakymai beveik sutampa, skiriasi tik pavartoti veiksmoždziai (išnaudoti – valdyti). Daug ar mažai reiškia šis *beveik*? Mančiau, nieko nereiškia.

Barbarų (šiuo atveju kaimyninių genčių) užkariavimai (hiksų Egipte, kasitų Mesopotamijoje) pasibaigia jų asimiliavimu ir išvaymu, suvokiant tai kaip atėjūnų kilmės dinastijos pakeitimą savąja. Tačiau kitos valstybės užkariavimas tokią valstybę dažnai sunaikina. Taip galima pasakyti apie Egiptą, Asiriją, Babiloniją, Elamą. O Kinija yra išgyvenusios ir visus išorinius bei vidaus poveikius įveikusios tokios visuomenės pavyzdys. Vieną akivaizdžią to priežastį nesunkiai galima nurodyti: tai – Kinijos dydis. Tačiau kur kas didesnė mongolų imperija negrįžtamai suskilo vos susikūrusi. Panašiai tai galima pasakyti ir apie arabų kalifatą. Zenonas Norkus parodė imperijos parametrus ir jie sako, kad,

lyginant su valstybe, imperija yra antrinis reiškinys. Taigi vien dydžiu Kinijos patvarumo nepaaiškinsi. Tipologiniu požiūriu Huanghè slėnį jau valdė Šangų dinastija, kai Eufrato ir Tigro krantuose subrendo tik atskirų miestų politiniai dariniai. Ir tarpupio miestus, ir Šango valdas supo agresyvi gyvavimo būdo aplinka, bet jos valdos plėtėsi, o šumerus užkariavo akadai, vėliau – amoritai. Nilo slėnį suvienijo aukštutinis Egiptas, užkariavęs žemutinį. Tai buvo labai artimi etnosai (plg. Tito Livijaus Horacijų-Kuriacijų istoriją), o Mesopotamijoje semitai buvo visiškai svetimi šumerams. Kinijos patvarumas glūdėjo santykinai anksti atsiradus jos valstybei. Dangaus sūnus iš pat pradžių čia yra imperatorius. O Pietvakarių Azijoje tik VII a. pr. Kr. susikūrė Asirijos imperija.

Grožinis (pasiskaitymo) naratyvas virto istorijos mokslu XVIII a. pabaigoje–XIX a. I pusėje (pas mus, deja, stebime *neonaratyvo* paroreksiją). Čia reikia nusiimti kepures prieš Edwardą Gibboną (naudojuosi proga pridurti čia Arvydą Šliogerį), Georgą Niebuhrą, Ernstą Curtiusą, Theodorą Mommseną, bet apie *klasių kovos* fenomeną kalbama tik nuo Karlo Marxo ir Friedricho Engelso. Tais pačiais *Komunistų manifesto* pasirodymo metais Prancūzijos darbininkų sukilimas tapo nugalėsiančios proletarinės revoliucijos, panaikinsiančios klases, pranašyste. Gyvenantys pasaulio kalvėje – Anglijoje – *Manifesto* autoriai neparodė dėmesio čartistų judėjimui, atvedusiam į visai kitokį klasių kovos rezultatą, bet man svarbiau čia pažymėti kitą jų pražiūrėjimą, apibūdinant pirminės bendruomeninės despotinės valstybės ar visuomenės klases. Marxas ir Engelsas matė tris klasines visuomenes: vergvaldžių–vergų (vergovinė), feodalų–valstiečių (feodalinę), buržuazijos–proletariato (kapitalistinę). Nė vienas šių įvardijimų netinka pirminei valstybei: pagrindinis produkto gamintojas čia yra bendruomenininkai, vergai čia tik prisideda prie darbo. Nesiimu šios visuomenės valdančiosios mažumos įvardyti, tegul tai padaro tie, kurie šaukia, kad viską padarai blogai. Pažįstu ją iš sovietinių aukštosios mokyklos vadovėlių, mokymo sistemoje jie nebuvo išskirti iš senovės istorijos kurso. Engelsas savo labai svarbioje studijoje apie šeimos, privatinės nuosavybės ir valstybės atsiradimą apie tokią visuomenę nekalba. Ši studija ir *Komunistų manifestas* yra supereurocentriniai, o seniausios pirminės valstybės, išskyrus Egipto kampa prie Sinajaus, atsirado Azijoje.

Pirminės valstybės ir visuomenės tvarumui nėra lygių. Jo paslaptis – bendruomeninių gamybinių vienetų struktūra. Jos paprastumas iki šiol leidžia jai prisitaikyti prie visokių vidaus ir išorės (net ir techninės revoliucijos) poveikių. Kinijos pavyzdys tai geriausiai parodo. Paprastą gamybos struktūrą atitinka paprasta prievolių ir privilegijų struktūra, papildyta amatininkų, pirklių, profesionalų (įskaitant karius) anklavais. Tokios visuomenės gyvenimo būdą visur ir visuomet apibrėžia tradicija, ji sumuoja patyrimą ir pažinimą. Kiekybinė pastarųjų sankaupa duoda naujos kokybės kultūros reiškinį, skatinantį mąstymo veiksnį. Užsimezges dar gentinėje epochoje, išauga teorinis žmoniškųjų santykių etikos fenomenas. Rytuose jis koncentravosi į proto ir kūno funkcijų, Vakaruose – į žmogaus vietos pasaulyje pažinimą, Indostane veikė abiem kryptimis. Taip gimė valios sutelkimas bei etiketas Rytuose ir religija Vakaruose.

Atsakomybė ir pasirinkimas šituose dalykuose kiekvieno asmeninis reikalas. Tai sakytina mūsų laikams. Atsiradimo metu jie pasirodė kaip telkiančios ir gyvenimo būdą išreiškiančios vertybės. Mūsų temoje pažymėtina, kad XIX–XX a. prancūzų literatūroje vyravo civilizacijos, o vokiečių literatūroje kultūros įvardijimas. Ši skirtis, bent jau

netiesiogiai, nubrėžia socialinės ir kultūros istorijos, vokiečių Lamprechto–Weberio ir šveicaro Burckhardto paraleles. Valstybės susidarymas kovos dėl būvio sąlygomis reiškė gyvenimo būdo pasiekimus išryškinančio susitelkimo atitinkančios etninės struktūros – tautos – atsiradimą. Izraelio pasitraukimas iš Egipto – klasikinė tokio įvykio istorija. Istoristinis pozityvizmas apibrėžia tautą trimis parametrais – teritorija, kalba, kultūra. Marksizmas, kalbėdamas apie nacijos laikotarpį, dar prideda ekonominį bendrumą (į praeitį čia projektuočiau ūkio parametru). Šitie vertybiniai parametrai suformuoja tautinį gyvenimo būdo modelį. Geriausiai jį suvokia ir išreiškia tautinė savimonė. Parametrų tarpusavio santykis labai įvairuoja. Žydai prarado teritoriją, bet išsaugojo savo tapatybę išpuoselėdami kultūrą. Frankai, užvaldę per didelę teritoriją, prarado kalbą.

Proistorėje visa kalba prasideda nuo darbo ir materialinės kultūros. Atitrūkęs nuo šios „duonos kasdieninės“, istorinis naratyvas buvo apleidęs ūkio parametro istoriją, dabar už tai atgailauja istorijos mokslas. 2 tūkstantmečio pabaigos–1 tūkstantmečio pradžios pr. Kr. geležies naudojimo lūžis beveik prilygsta neolito revoliucijai. Atėjęs į padargų, įrankių, įrenginių gamybą nelinkstantis ir nelūžtantis metalas neatpažįstamai palengvino darbą ir atnešė naujovių, padariusių gyvenimą daug patogesnį. Paskui beveik du tūkstančius metų neįvyko koks nors žymus technologinis perversmas, tačiau vyko kiekybinis technologinių procesų kaupimas ir jų pritaikymo erdvės didėjimas. Kažkur nuo 1 tūkstantmečio pr. Kr. vidurio prasidėjo tikėjimo arba universalių religijų laikotarpis, pasižymintis ideologijų reikšmingumu. Tikėjimas pomirtiniu gyvenimu, supriešinęs sielą ir kūną, atsirado dar prieš šias religijas kaip nenoras mirti. Norom nenorom tai buvo opozicija gyvenimo būdo taisyklėms ir ją daugiau ar mažiau įkūnijo universalių religijų atsiradimo realija. Sunkiausia nusakyti opozicingumo ir Zarastustros mokymo santykį, bet ir čia reikėtų prisiminti vėliau eilinių legionierių pamėgtą Mitros kultą. Budizmas, krikščionybė, islamas gimė kaip opoziciniai mokymai, bet buvo priimti valdančiosios mažumos (nebūtinai savo šalyje) ir nuspalvino visą civilizacijos struktūrą.

Šių dviejų reiškinių (technologijos ir ideologijos) sureikšmėjimo chronologijai ne tiek jau daug skiriantis, galima kalbėti apie raidos suintensyvėjimo laikotarpį. Šiuo laikotarpiu valstybės išsiplėčia, prisijungdamos kaimynines gentis, atsiranda naujos valstybės ir galime prisiminti pasiteisinusį Toynbee'io iššūkio ir atsako (angl. *challenge and response*) dėsnį. Išorinis spaudimas suintensyvina išsivysčiusių genčių visuomeninių struktūrų (ypač karinių) raidą ir pagreitina valstybės susidarymą, neišsivysčiusias gentis pajungia, neleidamas susidaryti valstybei. Galima pridurti, kad Toynbee'is valstybių dirbančiąją daugumą ir gentis apibūdina kaip natūralius sąjungininkus. Galbūt reikėtų sakyti – potencialius sąjungininkus, nes ši sąjunga labai priklauso nuo aplinkybių. Gyvenimo būdo plėtimosi viduje kaina yra gyvavimo būdo plėtimasis išorėje. Vienas svarbiausių pasiekimų technologijų srityje yra laivybos įsisavinimas. Tai paspartino pasaulio pažinimą. Pirmieji jūrininkai finikiečiai apiplaukė Afriką. Atsirado civilizacijų „susilietimai“. Prieš kelerius metus šnekėta apie Samuelio Huntingtono nurašymą. Deja, reikia pripažinti, kad civilizacijų karai yra ir šios dienos realybė.

Suintensyvėjimo laikotarpiu Egėjo jūros baseine atsirado naujas civilizacijos tipas – vergovinė valstybė. Dirbančiąją daugumą čia sudarė vergai, valdančiąją mažumą – vergvaldžiai. Tai sausa Toynbee'io formulė. Taikant Marxo klasių kovos formulę, reikia pa-

sakyti, kad jokia kita visuomenė nežino aršesnės klasių kovos. Ir tuomet Analų mokyklos gyvenimo būdas parodo, ką pasiekė jos nugalėtojai. Ši pergalė sukūrė pilietį – mažosios šeimos individą, turintį nuosavybę, į kurią įėjo jį išlaikantis kalbantysis padargas – vergas. To dar žmonijos istorijoje nebuvo. Bet nebuvo ir tokio pasiekimo kainos, kurią galima nusakyti Georges'o Clemenceau knygos pavadinimu *Pergalės didybė ir menkystė* (prieškario Lietuvoje ši knyga buvo išversta). Išties gentys prarado ne tik gyvenimo, bet gyvavimo būdą. Vergų nesidauginimas rodo, kad jie neturėjo net gyvūnų gyvavimo sąlygų.

Primityvi bendruomeninė despotinė visuomenė skendėjo savo rutinoje, kuri buvo tiek jos raidos stabdis, tiek patvarumo laidas. Ją išlaikė mažai suinteresuotas darbas. Darbo pobūdis kaip tik verčia skirti ankstyvosios ir vėlyvosios vergovinės visuomenės struktūrą. Genčiai sėkmingai kovojant su kaimynais, atsiranda daug vergų, kurie, kaip ir visas grobis, išsidalinami, liūto dalį pasiimant geriausiai ginkluotiems gentainiams. Taip jų turtas sparčiausiai auga ir tampa išsiskiriančios mažosios šeimos nuosavybe. Jie patys irgi dirba, bet augant jų ūkiams vis labiau tampa ne darbo vadovais, o išnaudotojais. Taip suinteresuotas darbas kooperavosi su suinteresuota nesuinteresuoto darbo priežiūra. Karaliaus Piro pasiuntinys Kinėjas stebėjosi klestinčiais Romos kolonistų ūkiais. Tokių ūkininkų minios nuo Archidamo antpuolių slėpėsi už Atėnų sienų. Kita vertus, Leninas pažymėjo, kad samdinius labiausiai spaudė su jais patys dirbę ūkininkai. Pakeliais nukryžiuoti Spartako sukilėliai žymėjo Kraso kariuomenės maršrutus. Katono įniršis (*Ceterum censeo Carthaginem delendam esse*) niekuo nesiskyrė nuo Asirijos sunaikinimo. Nuolatinė karinė parengtis, be abejo, veikė visuomenės struktūrą. Rašydamas apie sėkmingai kariaujančią svebų gentį, Cezaris nurodo, kad vienais metais pusė jų dirba žemę, kita pusė plėšia kaimynus, o kitais metais šios pusės apsieičia užsiėmimais. Apgulę Jerichą izraelitai tris kartus apėjo jo sienas, o paskui visi jas puolė. Gentyje kiekvienas vyras buvo karys, ir reikia kalbėti apie besikuriančios vergovinės valstybės visuotinę karo prievolę. Solono, Kleistenio, Servijaus Tulijaus reformos buvo ne kas kita, kaip timokratinis visuotinės karo prievolės atlikėjų teisių ir pareigų paskirstymas, atliekamas pagal jų apsiginklavimo galimybes. Faktiškai tai buvo paskirstymas pagal nuosavybę. Taip savininkais virtę bendruomenininkai tapo piliečiais. Antikinis polis pirmiausia buvo miestas, kuo jau įsitikinome kalbėdami apie Cezario *Komentarus*.

Sudėtingas ir kintantis darbo kategorijų pasiskirstymas apsunkina vergovinės visuomenės produkto gavimo ir pasisavinimo įvertinimą. Pagrindinis produkto gamintojas joje buvo laikomas ne žmogumi, o gyvu inventoriumi. Mokslas to nepripažįsta, bet kaip tam pačiam mokslui reikėtų įvertinti neturinčių net gyvavimo būdo žmonių nežmonišką padėtį? Produkto skirstymo požiūriu vergų maistas prilygo gyvulių pašarui ir, nužmogindama juos, vergovinė visuomenė kirto šaką, ant kurios sėdėjo. Kaip reikėtų apibūdinti klasę, kuriai tokioje visuomenėje nebuvo vietos? Tokios klasės nesidauginimas buvo ne tik jos pačios, bet ir valstybės – antikinio miesto (polio) – gyvavimo problema. Maxas Weberis pasakė paprastai: negalėdama pasipildyti vergų, Roma buvo pasmerkta žlugti. Atsirandantis ir augantis polis sprendė šią problemą užkariaudamas kitą polį ir jo gyventojus paversdamas vergais. Klasikinis pavyzdys yra Sparta su savo nuolatinės karinės parengties sisetų bendrija ir dirbančiomis helotų bendruomenėmis. Priešingas – sparčios raidos – pavyzdys yra jūroje viešpataujantys ir perkantys vergus Atėnai, ir čia reikia kalbėti apie antikinę vergų rinką. Reikia kalbėti ir apie plačią išsivysčiusio polio darbo kategorijų skalę bei apie amatininkų,

pirklių, meno ir mokslo profesionalų susiliejimą į vieną, neatliekančių karo prievolės ir / ar neturinčių pilietybės žmonių, terpę. Teisiškai ją maždaug apibrėžė metekų sluoksniš, bet gyvenimo užimtumas, nuolat pažeisdamas teisių ir prievolių nuostatas, darė daug kur neišaiškias jo ribas. Tokia visuomenė išplėtojo renkamų valstybės institutų demokratiją. Kalbėti čia apie antikinės civilizacijos pasiekimus, kiekviename žingsnyje persmelkiančius istorinio paveldo informaciją, būtų tiesiog banalu. Istorikas tik turi matyti tai, kas buvo pasiekta, ir žinoti, kokia kaina tai buvo padaryta. Antikos civilizacijos unikalumą lėmė suinteresuoto darbo istorijos veiksnio atsiradimas, atvedęs į visuomenę individą, įtvirtinusi individualią (dažniausiai apibrėžiamą kaip privačią) nuosavybę. Savo mokytojais graikai laikė egiptiečius, bet turbūt neapsiriksimė jais pavadinę tokius pat jūrininkus finikiečius. Tai paliudija Kadmejės epas, o simbolizuoja pirmosios alfabeto raidės pavadinimas [alef→alfa].

Graikų valstybingumas pasireiškė mažų polių susikūrimu. Užteko mažesniųjų, kuriuos „suvalgę“ didesnieji įtvirtino savo vergovinė ūkį. Nebuvo vienijančio veiksnio – didelio užliejamo slėnio. Dirbančiųjų vergvaldžių darbas čia irgi tarė savo žodį. Heladė taip pati ir nesusivienijo. Tai padarė kaimynai barbarai, įsilieję į graikų tautą. Bet apie tai kalbėtina kiek vėliau, išsiaiškinus, kas ši tauta buvo. Apibendrintai sakoma: gentis tampa tauta, kai atsiranda valstybė. Šumerams ir graikams ši pasakymą reikia pakoreguoti *valstybę* pasakant daugiskaita. Pastariesiems tai dar ne viskas: reikia kalbėti apie didžiulį helenų etnosą, atėjusį į dabartinę Graikiją achajų, dorėnų ir jonėnų bangomis. Čia jau etnografiškai geriau viską suklasifikuos už mane. Galiu tik pasakyti, kad graikų tautos istorija lieka labai sudėtinga per visą jos gyvavimo laikotarpį ir čia galima vartoti *makrotautos* sąvoką, tačiau nepamirština, kad, iš kitos pusės, pati tauta atsiranda ir gyvuoja kaip sudėtingas *potaučių* junginys. Atskirti šiuos darinius galbūt geriausiai gali padėti valstybė. Potautės sudaro vieną valstybę, tautos ir valstybės gyvuoja makrotautos erdvėje. Tokioje erdvėje gali susidaryti imperija, bet vis dėlto reikia skirti *didvalstybės* (*Grossmacht, mocarstwo, deržava*) ir *imperijos* (*Reich, empire, rzesza*) darinius. Trumpoje apžvalgoje nesileisiu į šiuos klausimus, tepsu pažymėsiu, kad graikų makrotauta reikėsi per daugelį valstybių. Helenizuotas Makedonijos elitas įtraukė savo šalį į graikų makrotautos sudėtį, bet sugebėjo joje išlaikyti hegemono padėtį.

Graikų valstybingumas yra Toynbee'io iššūkiu ir atsako dėsnio sėkmingo veikimo pavyzdys, sprendžiant gausėjančio elito išlaikymo, neturint „savos“ dirbančiosios daugumos, problemą. Kitas šitos problemos sprendimo kelias buvo kolonijų išvedimas, perimtas iš savo mokytojų finikiečių. Kolonizuota Pietų Italija tapo *Didžiąja Graikija*. Tuo tarpu Italijoje kūrėsi jau kito etnosu – italikų – antikinis valstybingumas. Čia nebuvo makrogenčių, o kalbant apie iššūkį ir atsaką, pirmiausia reikia įvertinti paslaptinę etruskų etnosą. Nepaisant graikų alfabeto ir gausių įrašų, iki šiol fatališkai nepavyksta jų įskaityti ir pažinti etruskų kalbos. Tito Livijaus pasakojimas apie Porseną, gladiatoriai ir kiti niūrūs mirusiųjų kulto rodikliai, etruskiška Tarkvinijų kilmė rodytų nemažą etruskų iššūkį ir sėkmingą atsaką jam Romos karalių epochoje. Efektingų pergalių mažų italikų etnosų tarpusavio grumtynėse nebuvo. Ir stambių jau nedarbančių vergvaldžių ūkių buvo nedaug. Aristokratiškasis Atėnų areopagas dar ilgokai išlaikė savo galią, o Romos visuotinė ginkluotų piliečių sueiga priimdavo svarbiausius nutarimus susirikiavusi Marso (Arėją atitinkančios dievybės) lauke, o įsigalinčių patricijų galias ribodavo plebėjų renkami tribūnai. Mūšius Heladėje nulemdavo savo ginkluote išsiskiriančių hoplitų rikiuotė, Romoje – išmankštintų

eilinių karių legiono manipulai. Ir vis dėlto polio piliečių kariuomenės ūkininkų rezervuaras išseko, neišgelbėjus jo Romoje Grakchams, Spartoje – Agiui ir Kleomeniui. Hoplitų rikiuotės saulėlydį rodė samdomų išmankštintų ir nešarvuotų peltastų atsiradimas. Tai buvo karo profesionalai. Tačiau visos suvienytos Graikijos mastu problemą išsprendė ne jie, o makedonų falanga – archajinis gentainių karo prievolinkų ir graikiško išmankštinimo hibridas. Romoje tai padarė Marijaus reforma, sukūrusi nuskurdusių piliečių samdomą – profesionalių karių – kariuomenę.

Samdinių kariuomenės atsiradimas žymi ankstyvojo vergovinės valstybės laikotarpio pabaigą. Ši kariuomenė nebuvo kovinga. Marijui prieš mūšį su teutonais ar Cezariui su Ariovistu teko slopinti prasidedančią paniką. Nesiruošiu Aristofano rimtai lyginti su Tuki didu, bet kodėl garsusis dramaturgas kuria jau iš pirmo žodžio visiems suprantamą juokingą situaciją, kur Lizistratės moterys išspardo turinčius palaikyti tvarką skitų samdinius (šį žodį čia vartoju santykinai)? Kas buvo šitie samdyti kariai? Teisiškai jie buvo piliečiai ir turėjo teisę reikalauti *duonos ir žaidimų*. Bet ši teisė negalėjo jų apginti nuo skurdo ir bado. Ar ne tą patį reikia kalbėti apie Grakchų gintus ir neapgintus veteranus, Menenijaus Agripas įkalbinėjamas plebėjus, Arginuzų (ne)palaidojimų beprotybės sukeltą minią. Juk bedaliams darbininkams pažymėti Marxas pasičiupo būtent (piliečio) palikuonį reiškiantį žodį. Jei moksle išskyla vergų klasės, priklausymo vergovinei visuomenei klausimas, tai jos realybėje toks klausimas išskyla skurstančiai valdančiosios mažumos daliai. Abu šiuos klausimus šitokia valstybė sprendė užkariaudama kitas valstybes ar gentis. Mesenijos karai yra tokio gyvavimo-gyvenimo būdo grynuolis ir Tirtėjų galime vadinti jo apologetu. Atėnai šį kelią pradėjo „išeidami į jūrą“ – pašalindami Megaros blokavimą. Jų *Arche* – tik tarpinė pozicija. Finalą pasiekė Tėbus sugriovęs Aleksandras Makedonietis, užkariaudamas despotinę Achemenidų monarchiją. Iki pat Indo pabiro Aleksandrijos – poliai, kuriuos turėjo išlaikyti pajungtos žemdirbių bendruomenės, aprūpinusios šiuos polius ir metekais. Nors šioje erdvėje funkcionavo vergų rinka, pagrindiniu polių maitintoju reikėtų laikyti žemdirbių bendruomenes. Susikūrusį gyvenimo būdo modelį galima pavadinti civilizacijų užsiklojimu arba antikiniu kolonializmu. Užklojusi šią erdvę Graikija nukraujavo, naujos graikų makrotautos, tapusios valdančiuoju etnosu, centru tapo Egiptas, Sirija ir Mažoji Azija. Būdinga, kad panašią teritoriją užleisti Aleksandru siūlė Darijus III dar prieš Iso mūšį, ir Parmenionas pasakė: „Aš sutikčiau, jei būčiau Aleksandras“ (Aleksandras atsakė: „Ir aš sutikčiau, jei būčiau Parmenionas“).

Vakaruose irgi matome romėnų polių kolonializmą, tik čia lėtesnis polių augimas leido kolonijas išvesti į pajungiamas gentines ar ankstyvas vergovines struktūras jų nenaikinant. Ši marga federacija atlaikė sunkų antrojo pūnų karo išbandymą. I a. pr. Kr. sąjungininkų elitas gavo Romos pilietybę. Sėkmingi karai iki pat Galijos užkariavimo patenkino vergų poreikį. Toitoburgo pralaimėjimas parodė, kad labai iššęstos romėnų komunikacijos nebeleidžia vergų trūkumą patenkinti puolamaisiais karais. Smulkus vergovinis ūkis sunyko visos imperijos mastu. Stambieji ūkiai augo atsiradus koloniatui, bet tai jau buvo visiškai kitokios visuomeninės struktūros pradžia.

Kad ir kiek Celarijaus 476 m. data būtų simbolinė, ji leidžia apibendrinti pradinę civilizacijų raidos etapą, parodžiusį du kelius: pagrindinį bendruomeninį despotinį ir šalutinį antikinį vergovinį.